

ԱԻԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ :

Ինչ փոփոխութիւններ որ ունեցեր են ամեն ազգաց մեջ անուններն ու մականունները, գրեթէ նոյն փոփոխութեանց տակ ընկեր են նաեւ պատուանունները, այսինքն այն ամենայն գոյականներն ու ածականներն որ պատուոյ համար կը տրուին այլ եւ այլ աստիճանի մարդկանց : Մենք հոս համառօտ կերպով մը խօսինք նախ գոյական պատուանուններու, երկրորդ ածական պատուանուններու, եւ երրորդ՝ վերացեալ պատուանուններու վրայ :

Ա. Խիստ հին ատենները տարակոյս չկայ որ մականունաց պէս պատուանուններն ալ ամենապարզ ձեւ մը ունին եղեր. մանաւանդ քեւ ամեն մարդու գլխաւոր եւ մի միայն պատուանուն իր անունն է եղեր. ուստի Հայկ, Արամ, Տիգրան ըսողը՝ անոնց ամեն կատարելութիւնները միան-

գամայն յիշած կը համարուէր. երբեմն ալ այն կատարելութեանցը իբրեւ բովանդակութիւն մը կը դրուէր անուններուն քով *քաջ, արի, մեծ* բառերը. *քաջն* Հայկ, *արին* Վաղարշակ, *մեծն* Տիգրան :

Ատեն անցաւ, նախարարներ որոշուեցան ու երկրի տէրեր դրուեցան՝ որ Իշխան կըսուէին. սովորութիւն եղաւ անոնց անունը յիշել՝ իրենց տիրած գաւառին, կալուածին, քաղաքին կամ բերդին անուանը հետ մեկտեղ. զոր օրինակ, Վարդան *տէրն* Մամիկոնեից, Վասակ Սիւնեաց *տէր*, Օշին *տէր* Լամբրոնի, Հերում *տէր* Կոտիկոսոյ եւ այլն : Այս սովորութենէն, որ մինչեւ Ռուբինեանց քաղաւորութեան վերջանալը դիմացի էր, մտած կերելուայ պարզապէս *տէր* ըսել պատուաւոր աշխարհականաց, եւ մանաւանդ

եկեղեցականաց. *տէր Վահան, տէր Դաւիթ, տէր սուրբ Գրիգոր, տէր Յուսիկ, տէր Յակոբ* (կարուղիկոս), *տէր Յովհան* (եպիսկոպոս), *տէր Իգնատիոս* (վարդապետ), *տէր Ղեւոնդ* (երեց), *տէր Իսրայել* (քահանայ) եւ այլն : Նոյն *տէր* բառին նշանակութիւնը ունեցող պատուանուններ կը գործածէին ուրիշ շատ ազգեր ալ զրեքէ նոյն ատենները. ինչպէս Յոյնք *քրիստ* բառը, որ մերոնք *հիւ* ալ բարգմաներ են երբեմն. Լատինացիք *սոսմիուս*, որոյ *սոս* համառօտութիւնը կը բանեցընեն մինչեւ հիմա իբրեւ եկեղեցականաց պատուանուն՝ Իտալացիք, Սպանիացիք, երբեմն ալ Գաղղիացիք. քեպետ եւ այս ազգաց մէջ աւելի սովորական եղած է հիմա նոյն նշանակութեամբ ըսել *սինէոս, սէնէոս, սիէոս*, որ լատին լեզուին *սէնիոս* բառնէ, ու կը նշանակէ *երէց* կամ *ձերագոյն* : Գաղղիացոց *մօսիէօ* բառն ալ անկէց բաղադրուած է, իբր քէ *տէր իմ*, որ ամեն մարդու կը տրուի, եւ մեր ազգին մէջ պարսաւելի սովորութիւն մը եղեր է տեղ տեղ այս պատուանունը տալ գաղղիարէն գիտցող կամ սովորեցընող կամ Գաղղիայէն դարձող երիտասարդներու. *միսիւ* (կամ *մուշու*) *կրէկուառ*, *միսիւ ժաք*, *միսիւ Փիէր*, *միսիւ Փօլ*, *միսիւ Էթիէն*, եւ այլն եւ այլն :

Պարսաւելի ըսինք այս սովորութեան, եւ մեզի կերելնայ քէ մեծապէս իրաւունք ունինք. որովհետեւ դիւրին է ուզողին այնպիսի քերեամտութեան տեղիք ջտալ, ու այս կողմանէ ալ հայութեանը մէջ մնալ՝ խնդրելով բարեկամներէն որ ըսեն իրեն. *պարոն Գրիգոր* կամ *պարոն Յակոբ*, *պարոն Պետրոս*, *պարոն Պօզոս*, *պարոն Ստեփան*, *պարոն Կարապետ*, եւ այլն : Գիտենք որ *պարոն* բառը—որ Վրաստանի, Պարսկաստանի եւ Հընդկաստանի Հայոց մէջ շատ պատուաւոր համարուած է— Պօլտոյազգայիներէն ոմանցականջին խորր կուգայ՝ իբրեւ խիստ հասարակ կամ նաեւ ծաղրական ու հեզնական պատուանուն, ուստի եւ ծանրագլուխ ու տարեց մարդկանց *պարոն* ըսելը ծանր կուգայ իրենց. եւ քեպետ յայտնի է այս բանիս լոկ պաշարումն մտաց ըլլալը, բայց շրովհետեւ նախապաշարմունքը ամուր ապաստան մըն է տգիտութեան, եւ վերցուիլը դժուար, մեր փափաքը այսչափ է միայն որ գոնէ երիտասարդներուն ծանր չերելնայ առաջ *պարոն* ըսուիլ (քան քէ *միսիւ*), յետոյ՝ երէ կուզեն՝ *աղա*, հուսկ յետոյ՝ երէ կընան՝ *ամիրայ*, *էֆէնտի*, *պէյ*, քերեւս նաեւ *փաշա*, եւ այլն :

Աղա պատուանունը հին բուրքի լեզուին մէջ

մէծ էղբայր կը նշանակէ, եւ Թուրքաստանի ու Թարարստանի մէջ մինչեւ հիմա այն նշանակութեամբ կը բանի. ոմանք ալ կըսեն քէ Պարսից *աղա* բառն է որ Խարեզմի բնակիչները կը գործածեն՝ իբրեւ *մէծ* կամ *մէծաւոր* : Ինչ եւ իցէ, այս յայտնի է որ հիմակուան Օսմանցիք *աղա* պատուանունը կուտան հասարակօրէն ամեն մահմետականի, քիչ անգամ ալ՝ եւ կամ ակամայ՝ քրիստոնէից. վասն զի ասոնց բաւական պատիւ կըսեպեն՝ երբեմն *խօճա* ըսելը, քեպետ եւ այս բառն ալ ոչ միայն *տաճուտէր* կը նշանակէ, այլ եւ *իշխան*, *ուսուցիչ*, *փոխարքայ*. երբեմն *չօրպաճը*, երբեմն *չալապ* կամ *չէլէպի*, երբեմն ալ *ուսմա* :

Ամիրայ պատուանունը Արաբացոց *էմիր* բառնէն մտած ըլլալով, որ *իշխան* կամ *հրամանատար* կը նշանակէ, շիտակը *ամիր* պիտի ըլլար, ինչպէս որ ատենով կըսուի եղեր, *Ամիր Սպասարար*. բայց նոյն բառին յոգնակին *իւմէրա* ըլլալուն՝ ետքերը սովորութիւն եղեր է մեր ազգին մէջ իշխանաւորաց կամ հարուստ սեղանաւորաց եզակի ըսել *ամիրայ*, քեպետ եւ Տաճիկք ոչ երբեք այս պատուանունը կուզեն տալ քրիստոնէից :

Գիտելու բան մըն ալ է որ այս տաճկերէնէ առնուած պատուանուններէն ոմանք երէ անունեն առաջ դրուին՝ իրենց պատիւը կորսնցուցած կըսեպուին. ուստի վայելելու ջհամարուիր ըսել՝ *աղա Թորոս*, *ամիրայ Մարկոս*, *չէլէպի Յակոբ*, *չօրպաճը Գասպար*, եւ այլն. բայց *խօճա* Սարում, *ուսմա* Դաւիթ կըսուի, ինչպէս որ կըսենք՝ պարոն Սարում, պարոն Դաւիթ, պարոն Մելգոն :

Քանի մը տարիէ ի վեր Օսմանեան տէրութիւնը յառաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան համար ըրած ջանքերուն մէկ մասն ալ համարելով վարձահատոյց ըլլալ իր հպատակաց հաւատարիմ ծառայութեանն ու արդեանցը՝ ինչ ազգէ եւ ինչ հաւատքէ ալ ըլլան անոնք, սկսած է մեր ազգէն ալ ոմանց *էֆէնտի* ու *պէյ* անձնական պատուանունները տալ : Յայտնի է որ *էֆէնտի* բառը Յունաց *ἐπὶθετης* բառն է որ ռամկօրէն *տէր* կամ *իշխան* կը նշանակէ, եւ Տաճկաց մէջ մինակ գործածուած ատենը կը բանի իբրեւ *տէր իմ*, իսկ յատուկ անունի հետ՝ կարդացողներու կը տրուի սովորաբար. *Օսման Էֆէնտի*, *Հասան Էֆէնտի*, եւ այլն : Իսկ *պէյ* կամ *պէկ* բառը (որ մինչեւ հիմա քրիստոնէայ հպատակներու տրուած ամենէն մեծ պատուանունն է) *իշխան* կը նշանակէ. ասոր նման է Պարսկաստանի մէջ գործածուածը՝ *խան*, եւ Ռուսաստանի մէջ բանեցուածը՝ *քենադ* :

Գոյական պատուանուններուն վրայ խօսքերնիս վերջացրենք՝ ընթերցողաց ներումը խնդրելով որ աւելորդ համարեցանք յիշել Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Մաճառստանի, Մոլտաւիոյ, եւս եւ փոքր Ասիոյ, Ասորւոց երկրին եւ եգիպտոսի Հայոց գործածած զանազան պատուանունները : Անոնցմէ շատին մէջ ալ դեռ սովորական է *աղա* բառին գործածութիւնը, խիստ քիչ տեղ ալ *սարոն* բառը . բայց Ռուսաստանի Հայերը Ռուսաց հետեւելով՝ մէկուն հօրը անունը իր անունին հետ յիշելը բաւական պատիւ կրնամարին . ուստի կրնեն՝ *Փաւէլ Փէթրովիչ* (Պօղոս Պետրոսեան, կամ Պետրոս աղա), *Սերկէյ Իւանիչ* (Սարգիս Յովնանեան, կամ Սարգիս աղա) եւ այլն : Լեհաստանի Հայերը քանի որ դեռ հայութիւննին բոլորովին չէին կորսնցուցած ու հայերէն կրիստեին, բան կամ *ժան* բառը կը գործածէին որ լեհերէն *տէր* կընշանակէ . բան *Միխնօ* (պարոն Միքայէլ), բան *Պոկտան* (պարոն Աստուածատուր), բան *Վարդերէս*, բան *Կրէկօր* (Գրիգոր աղա) եւ այլն : Մաճառստանի Հայերը մինչեւ հիմա ալ պահած են Թարարաց *աղաչա* (մեծ աղա) բառը . ուստի կրնեն իրարու, *աղաչա Մարգար*, *աղաչա Դանիէլ*, *աղաչա Տօնիկ*, *աղաչա Խաչերէս* : Փոքր Ասիոյ մէջ տեղ տեղ կը գործածեն *սահապ* (տէր) բառը, Ասորւոց երկրին մէջ *հօճա*, եգիպտոս *խէփահա* եւ այլն :

Բ. Պատուաւոր ածականներուն մեծ մասը կամաւոր են մեր լեզուին, ինչպէս նաեւ ուրիշ արեւելեան լեզուաց մէջ . իսկ եւրոպացւոց մէջ իւրաքանչիւր աստիճանի մարդկանց տրուելու ածական պատուանունն որոշուած է . որոշելն ալ դիւրին եղած է, որովհետեւ իրացրեւ պաշտօններ ալ ունին կարգ կարգ բաժնուած . ուստի բազաւորէն սկսելով մինչեւ հասարակ քաղաքացւոյն ինչ ածական տրուելը ամեն մարդ գիտէ իրենց մէջ : Շատ հաւանական է որ մեր ազգն ալ ատենով ալ եւ ալ ածականներ սեպականած է եղեր աշխարհական ու եկեղեցական մեծամեծներուն, ինչպէս որ անոնցմէ մէկ քանին մինչեւ հիմա մնացած են . բայց հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր գոյական պատուանուններն անգամ կորսնցուցեր կամ խառնափնդորեր է, ուր կըմնան ածականները : Վերջի դարերուն մէջ շինուած *Թղթառաջ* անունով ձեռագիր հաւաքմունքներ կը գտնուին, եւ անոնց մէջ կը տեսնուին ամեն տեսակ բարդ ու բաղադրեալ ածականներ՝ գրեթէ ամեն վիճակի մարդկանց ալ անխորարար

տրուած . անոնցմէ մէկ քանին աւելի սովորական ըլլալով՝ մինչեւ մեր օրերն ալ հասեր են, եւ քանի զնացեր սեպականուեր են քանի մը տեսակ աստիճանաւորաց, գլխաւորապէս եկեղեցականաց եւ աշխարհական իշխանաւորաց :

Եկեղեցականաց տրուած սովորական ածական պատուանունները ասոնք են . կարողիկոսի, պատրիարքի, եպիսկոպոսի՝ *սրբազան*, *աստուածաբեալ*, *սուաբեղաշնորհ*... իսկ վարդապետի ու քահանայի *սրբակրօն*, *շնորհազարդ*, *զերապատիւ*, *արժանապատիւ* եւ այլն : Յայտնի է որ հռոմէական Հայոց սեպական սովորութիւն եղած է լատին եւ իտալական պատուանուններու անախորժ բարգմանութիւնները գործածել, եւ ըսել եպիսկոպոսաց՝ *զերապայծառ*, *զերյարգելի* . վարդապետաց *վերապատուելի*, *յարգոյապատիւ* . քահանայից *պատուելի* եւ այլն :

Իսկ աշխարհականաց տրուած ածականներուն մէջ աւելի սովորականներն են *աղնիւ*, *մեծարգոյ*, *մեծապատիւ*, *վսեմապատիւ*, եւ ուրիշ կամաւոր պատուանուններ՝ որը շատ որը քիչ վայելուչ : Ընդհանրապէս դիտելիքն այս է որ բազաւորաց *վեհափառ* ածականը կը տրուի, արքայազանց *վսեմափառ*, մեծ իշխանաւորաց *վսեմափայլ*, իշխանաց *մեծապատիւ*, աւելի հասարակ *աղաներու մեծարգոյ*, միջակ վիճակի մարդկանց *արգոյ* կամ *աղնիւ* կամ *պատուական* : Բայց ասոնք ամենն ալ կրնան փոփոխուիլ ուրիշ ածականներով :

Գ. Վերացեալ պատուանուն կրսնք անոնց որ վերոյիշեալ ածականներին կը շինուին ու այնպէս կը տրուին ալ եւ ալ անձանց իրեւաւելի պատիւ ընելու մտքով . զոր օրինակ՝ բազաւորաց կը տրուի *ձեր Վեհափառութիւնը*, եկեղեցականաց *ձեր Սրբութիւնը*, իշխանաւորաց *ձեր Վսեմութիւնը*, հասարակ մարդկանց՝ *ձեր Պատուականութիւնը*, *Ազնուութիւնը*, եւ այլն : Եւ այս սովորութիւնը հին ատենէ ի վեր՝ ինչպէս ուրիշ ազգաց՝ նոյնպէս ալ մեր ազգին մէջ կայ եղեր, եւ հիմա ալ գործածելը գեղ չէ :

Միայն քէ եւրոպացիք անգամ շատ տոգոն են այն իրենց անհամուշոգոքորք սովորութենէն որով մեծի մը վրայ խօսուելու ատեն ալ սովորութիւն եղած է մէջերնին նոյնպէս վերացեալ պատուանուն բանեցրել . այսինքն փոխանակ ըսելու *վեհափառ կայսրը*, *սրբազան հայրապետը*, *վսեմափայլ իշխանը*, եւ այլն, ըսել Իւր *Վեհափառութիւնը*, Իւր *Սրբութիւնը*, կամ քէ *Նորա վսեմութիւնը*, *Նորա մեծութիւնը* : Յաւակի բան է որ մեր ազգին

մէջ այս սովորութիւնս եւրոպացւոց ալ զգուելի ըլլալէն ետեւ՝ գեղեցիկ նորաձեւութիւն մը երեւցեր է. վասն զի նախ Ռուսաստանի եւ յետոյ նաեւ Տաճկաստանի Հայերը սկսած են՝ անկանոն քարզմանութեամբ ըսել, ՆՈՐԻՆ ՎԷՆԱՓԱՌՈՒԹԻՆԸ, ՆՈՐԻՆ Սրբազնութիւնը, ՆՈՐԻՆ բարձր աղնութիւնը, ՆՈՐԻՆ Գերաստիւնան մեծութիւնը երբեմն ալ աւելի անախորժ կերպով, ՆՈՐԻՆ ամենողորմ մեծութիւն Ինքնակալն եւ այլն :

Այս զրուցուածքին մեծ սխալը յայնմ է որ օտար ազգաց իւր ըսածը նորին քարզմանուեր է. եւ որովհետեւ նորինը նոյն դերանուան սեռականն է, ըսել է քե նորին վեհափառութիւն խօսքը տաճկերէն ճիշդ քարզմանէլ ուզենք նե՝ ասըլ օնուն շէվրէթլի հազրէթլէրի ըսելու պէս աւելորդ եւ անտեղի բան մը պիտի ըլլայ : Եւ միքե բաւական պատիւ չի՞ ըսելը՝ վեհափառ ինքնակալը, վսեմա-

փայլ իշխանը, աստուածարեալ հայրապետը, սրբազան պատրիարքը, արժանապատիւ վարդապետը, շնորհազարդ քահանայն, պատուական վարժապետը, մեծապատիւ ամիրայն, ազնիւ պարօնը եւ այլն : Ի՞նչ հարկ է ըսել՝ նորին կամ իւր վեհափառութիւնը, վսեմութիւնը, սրբազնութիւնը, եւ ասոնց նման օղալից ու մառախլապատ խօսքեր շինել ու լեզունիս հարստացրնելու տեղ բեռնաւորել ու տգեղացընել...

Մեր ազգին մէջ գործածուած պատուանուններուն վրայ առ այժմ այսչափ ըսինք, աւելի այն դիտաւորութեամբ որ հիմակուան սովորութիւնք բացատրենք՝ քան քե մեզի ծուռ կամ աւելորդ երեւցածները շտկենք ու բօքափենք. ազգին մէջ ուսումնականութիւնն ու գրականութիւնը ծագկեցընողներուն կիյնայ այս գովելի աշխատութիւնը :

ԱՄԷՆ ՄԱՐԴ ՄԵՑ Է՝ ԽՆԶ ՎԻՃԱԿԻ ՄԷՁ ԱՂ ԸՂԼԱՅՑ :

Մարդս ի բնէ եւ ըստ ինքեան մեծ է՝ որ եւ իցէ վիճակի մէջ ալ գտնուի. ինչ աստիճանի պաշտօն՝ հարստութիւն՝ համբաւ ալ ունենայ : Զինքը մեզի պզտիկ երեւցընողը մեր աչքին ակարութիւնն է : Մարդուս բնութեան մեծութիւնն այնչափ է որ ամենայն արտաքին զանազանութիւն եւ ոչ մէկ նշանակութիւն մը ունի :

Խելք, խղճմտանք, սէր, աստուածգիտութիւն, գեղեցիկն ու տգեղը ճանչնալ, իր անձին իշխել, արտաքին իրաց եւ մարդկանց վրայ ազդեցութիւն ունենալ, — ասոնք այնպիսի մեծ բարիք՝ այնպիսի փառաւոր կատարելութիւններ են որ ամենուն ալ սեպնական են, քե աղքատին եւ քե հարստին : Մենք գէշ սովրած ենք որ ինչ որ հասարակաց բան է՝ անոր յարգը վար զարնենք. անով այն կատարելութիւնները բանի տեղ չենք զներ. եւ սակայն՝ ինչպէս զգալի արարածոց՝ այսպէս ալ հոգեղէն բաներու մէջ ամենէն աւելի պատուականը հասարակաց եղածն է : Օրինակի համար, գիտութեամբ ու ճարտարութեամբ լուսապայծառ ջանք կրնան հնարուիլ հարստին պաշտօնը զարդարելու. բայց այն ջանքը խելոճ ու անարգ բաներ են՝ երբ որ այն հասարակաց լուսոյն հետ համեմատուին որ արեգակը մեր ամենուս պա-

տուհաններէն ներս կըխարէ, եւ առատապէս ու անխտրարար կըբափէ քե բլուրներուն եւ քե հովիտներուն վրայ՝ այն լոյսն որ արեւելքն ու արեւմուտքը ամեն օր կըվառէ կըբորբոքէ : Նոյնպէս հասկընալու է նաեւ բանականութեան, խղճմտանքի եւ սիրոյ լոյսերուն համար. շատ աւելի յարգի են ասոնք՝ քան քե այն կարգի դուրս կատարելութիւններն որ քանի մը մարդկանց մեծ համբաւ ունենալուն պատճառ եղեր են :

Զարհամարհենք այն բնութիւնն որ ամենայն մարդկանց հասարակ է, վասն զի անոր մեծութեանը խելք չկայ որ հասնի : Աստուծոյ պատկերն է, նոյն իսկ անհունին պատկերն է, վասն զի անոր յառաջադիմութեանը սահման զնել չըլլար : Հոգւոյ աստուածնդէն կատարելութիւններն ունեցողը ինչ վիճակի մէջ ալ գտնուի՝ մեծ եակ է : Կրնաս անոր քուրջ հազընել, կրնաս զինքը բանտի մէջ գոցել, գերութեան շղթաներովը կապել. միշտ մեծ է : Կրնաս տանդ դուր անոր դէմ փակել, բայց Աստուած երկնային օրեւանքը կըբանայ անոր առջեւ : Ճշմարտապէս մեծամեծ մարդիկ ամեն տեղ կըգտնուին, եւ դիւրին բան չէ ըսելը քե արդեօք ամենէն աւելի որ վիճակէն կեղեն մեծամեծ մարդիկ : Ճշմարիտ